

3. Політичне та соціальне становище населення України в післявоєнний період

В суспільно-політичному житті України у післявоєнний період продовжував домінувати тоталітарний характер тогочасного комуністичного режиму. Проявами тоталітаризму були: максимальна централізація системи управління; повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя; відсутність демократії навіть за проголошеними Конституцією СРСР нормами; культ особи Й. Сталіна; масові політичні репресії; ідеологізація та політизація науки, освіти та культури. Культ особи у післявоєнні роки набув апогею. Офіційна радянська пропаганда називала Й. Сталіна «найгеніальнішим та найулюбленішим вождем незліченних мільйонів, другом, учителем, батьком народним..., великим стратегом соціалістичної революції, корифеєм науки». Його іменем прижиттєво називались фабрики, заводи, вулиці, мікрорайони в містах і навіть великі міста (найвідоміші приклади – міста Сталінград (сучасний Волгоград) та Сталіно (сучасний Донецьк)). Варто відзначити, що для розвитку культу особи в тогочасному суспільстві був сприятливий ґрунт. Під впливом офіційної пропаганди населення вважало, що саме завдяки Й. Сталіну була здобута перемога у війні. Більшість людей бажали миру та якнайшвидшої відбудови. Віра в геніальність та непомильність Й. Сталіна вселяла в них оптимізм.

В цей період продовжувалась практика масових політичних репресій. В Україні репресувались учасники збройної боротьби ОУН і УПА та їхні родичі. Репресії, переважно у вигляді примусового виселення, застосовувались щодо заможних селян, так званих «куркулів» під час насильницької колективізації у західноукраїнських областях. Навіть політично лояльні до влади громадяни не були застраховані від свавілля репресивних органів. Підставою для репресій (багатомісячних перевірок з перебуванням у попередньому ув'язненні) могли

бути перебування в полоні або на окупованій території у період війни. Репресій зазнала частина колишніх фронтовиків, які в роки війни побували в країнах Центральної Європи, а також у Німеччині та Австрії і могли порівняти умови життя населення цих країн та в Радянському Союзі. У багатьох випадках таке порівняння було не на користь тодішньої радянської системи. Існувала також практика, коли будь-які затримки та збої у виробництві на підприємстві класифікувались як прояви саботажу чи диверсій. Відповідно керівникам та робітникам загрожувало переслідування за політичні злочини. Каральні органи широко використовували доноси, іноді навіть відверто безглузді, для кримінального переслідування громадян за політичними мотивами. Як наслідок, доноси з наклепницькими звинуваченнями використовувалися в судах для усунення наукових опонентів, конкурентів у кар'єрному просуванні, просто небажаних сусідів чи співробітників. Широко практикувались структурами МВС і МДБ провокації. Репресії мали також певне економічне підґрунтя. Влада активно використовувала безоплатну працю в'язнів на найважчих та найшкідливіших виробництвах (так звана «табірна економіка»). Кількість засуджених була дуже великою. Станом на 1 січня 1946 р. у таборах ГУТАБу утримувалися 1703 тис. осіб, з них 107550 українців. На початок 1950 р. у таборах, тюрмах, на спецпоселенні, у засланні та на висилці перебувало близько 5,5 млн. осіб. Більшість з них засуджені за звинуваченнями у політичних злочинах. У 1951 р. кількість ув'язнених зросла до 2528 тис. осіб, серед них українців – 506 221 особа. Й. Сталін не довіряв своєму найближчому оточенню. На початку 1950-х років він планував масштабну «чистку» найвищого партійного та державного апарату з метою ліквідувати потенційних претендентів на його посаду. Тому в 1952 р. були інспіровані «справи лікарів-убивць». Арештованих лікарів, які лікували найвище партійне керівництво, звинувачували у вбивстві відомих діячів КПРС – А. Жданова, О. Щербакова, які насправді померли у різний час від хвороб. В Україні першим постраждав від цієї справи

відомий харківський терапевт В. Коган-Ясний. Наступним етапом чистки могло стати висунення аналогічних звинувачень проти деяких пацієнтів заарештованих лікарів, а це були переважно найвищі військові, партійні та державні діячі. Цей сценарій так і не був реалізований. 5 березня 1953 р. помер Й. Сталін, після чого в радянському суспільстві відбулися значні зміни. В історії України розпочався новий період.

У зв'язку з людськими та матеріальними втратами загострилися соціальні проблеми. Внаслідок військових дій значно збільшилась частка соціально незахищених категорій населення – вдів, дітей-сиріт, інвалідів. Сотні тисяч мешканців України жили в бараках та підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, необхідних побутових товарів. Такі проблеми були характерні не тільки для СРСР, а й для інших країн Європи, на території яких відбувались військові дії. Матеріальне становище населення України в перші повоєнні роки було ускладнено тим, що продовжували діяти заходи військового часу, зокрема механізми «мобілізації коштів населення», які передбачали: збільшення податків (сільськогосподарського, прибуткового з населення) та введення нових; підвищення цін на горілку і тютюн; запровадження карткової системи розподілу продуктів і товарів. Ці заходи дозволяли мобілізувати додаткові кошти на післявоєнну відбудову, проте дуже негативно позначалися на і без того низькому матеріальному становищі населення. Соціальна політика радянської влади була суперечливою і неоднозначною. Справа в тому, що уряду доводилось одночасно вирішувати декілька завдань, які певною мірою суперечили одне одному. З одного боку існувала об'єктивна необхідність покращити матеріальне становище людей. З іншого – в умовах зовнішньої політичної та економічної ізоляції відбудову доводилось проводити власними силами, у т. ч. за рахунок «мобілізації коштів населення» за допомогою карткової системи, спеціальних податків, або державних позик.

Одним з найважливіших напрямків соціальної політики була підтримка найменш соціально захищених верств – вдів, дітей-сиріт, пенсіонерів, інвалідів. Для полегшення соціальної адаптації інвалідів створювалися спеціальні артілі, які держава підтримувала матеріально. Швидкими темпами відбудовувалися будинки-інтернати для дітей-сиріт, яких після війни залишилось дуже багато.

Студенти вищих та середніх спеціальних навчальних закладів отримували стипендію, а пенсіонери в містах – пенсію. Колгоспники в післявоєнні роки пенсії не отримували. Спеціальна допомога призначалась для багатодітних сімей, дітей напівсиріт. Матеріальну допомогу могли отримати працівники у разі тимчасової втрати працездатності. З одного боку, розміри державної допомоги, пенсій та стипендій були невеликими, не могли забезпечити всіх потреб. З іншого – державна матеріальна підтримка дала змогу багатьом людям вижити в складних умовах післявоєнної розрухи.

У перші повоєнні роки держава здійснила деякі заходи для покращення умов праці робітників. Було встановлено 8-годинний робочий день, скасовані понадурочні роботи, відновлено вихідний день в неділю, чергові та додаткові відпустки. Проте вже у 1946 р. з метою більшої мобілізації трудових ресурсів робітники прикріплювались до своїх підприємств. Одночасно були збільшені норми виробітку. Продовжувалась «мобілізація коштів населення», передусім через державні позики відбудови і розвитку народного господарства. Фактично позики були примусовими, працівники отримували частину заробітної плати облігаціями державного боргу, які держава зобов'язувалась погасити через 20 років. По суті це була форма непрямого оподаткування. Ліквідація карткової системи планувалась на 1946 р. Проте цей рік виявився важким, найважливіші райони виробництва зерна в СРСР були охоплені посухою. Задля убезпечення

населення України від реального голоду уряд республіки повинен був домогтися від союзного керівництва в Москві зниження норм обов'язкових поставок хліба. Проте центральна влада дотримувалась встановлених наперед обсягів поставок, посилаючись на зменшення врожаїв в Сибіру та Казахстані. В умовах продовольчої кризи влада почала здійснювати кампанію «боротьби за економію витрачання хліба». В жовтні 1946 р. було збільшено на 40 % норми домішок (вівса, кукурудзи, ячменю) при випіканні хліба. Була проведена перереєстрація карточок, під час якої держава забиравала карточки в утриманців похилого віку, працівників підприємств цукрової, місцевої промисловості, розташованих у сільській місцевості, а також працівників радгоспів. Колгоспники взагалі карточок не отримували. Ці заходи призвели до різкого погіршення рівня життя названих категорій населення.

Восени 1946 р. за постановою Ради Міністрів СРСР здійснене «зближення комерційних та пайкових цін». Комерційні ціни були дещо знижені, пайкові – підвищені. Це ускладнило становище більшості громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами. Посуха та голод у 1946-1947 рр. призвели до дефіциту сільськогосподарської продукції та зростання цін на продовольство. В результаті, ціна кілограма чорного хліба виросла з 1 до 3,4 крб., кілограма цукру – з 5 до 15,5 крб. Щоб пом'якшити негативні наслідки цього кроку, уряд запровадив «хлібну надбавку» (незначну доплату) до зарплати низькооплачуваних робітників та службовців. В грудні 1947 р. ліквідована карткова система. Відтоді промислові та продовольчі товари продавались у відкритій торгівлі за єдиними державними цінами. З одного боку, це було позитивним кроком, який свідчив про стабілізацію економіки країни, а з іншого – ліквідація карткової системи неоднозначно вплинула на матеріальне становище населення. Справа в тому, що заробітна плата більшості громадян після 1947 р. зросла наполовину, а ціни перевищили довоєнний рівень майже у три рази.

Одночасно (практично в один день) з ліквідацією карткової системи була проведена грошова реформа. Старі грошові знаки готівкою обмінювались на нові у співвідношенні 10:1. Обмін банкнот здійснювався лише протягом тижня. Були переоцінені також вклади населення в ощадкасах. Невеликі вклади загальною сумою до 3 тис. крб. обмінювались на пільгових умовах, у співвідношенні 1:1. Вклади від 3 до 10 тис. крб. переоцінювались у співвідношенні 3:2. Вклади понад 10 тис. крб. зменшувались наполовину.

Певних збитків зазнали власники облігацій державних позик. Облігації переоцінювались у співвідношенні 5:1 та 3:1. Таким чином держава фактично списала свої борги перед населенням. Грошова реформа 1947 р. мала конфіскаційний характер. Вона суттєво зменшила грошові заощадження більшості громадян, що офіційно обґрунтовувалось необхідністю обмежити «спекулятивні грошові нагромадження». Однак грошова реформа мала також позитивні наслідки. Насамперед була зменшена грошова маса, випущена в роки війни, що відповідало потребам економіки. Вдалося ліквідувати грошові готівкові накопичення, нажиті шляхом спекуляції, яка була дуже прибутковою в умовах війни та післявоєнної розрухи.

Ліквідація карткової системи та грошова реформа 1947 р. мали спільну мету – впорядкувати фінансову систему країни, залучити додаткові кошти для продовження післявоєнної відбудови. Негативні наслідки цих заходів для населення (насамперед підвищення цін) були пом'якшені впродовж наступних років. У 1948-1950 рр. відбулось триразове зниження цін, у загальному на 43 %. Проте ефективність цього заходу знижувалась дефіцитом товарів масового вжитку. Траплялися перебої з постачанням хліба та інших продуктів харчування, біля магазинів стояли величезні черги ще задовго до їх відкриття. Відбудовні процеси гальмувалися цілком природною реакцією населення на репресії.

Нині достовірно відомо, що негласною підставою для переселення була боротьба з українським підпіллям УПА на теренах Холмщини, Лемківщини з одного боку, та польським підпіллям Армією Крайового на теренах Західної України з другого.

Роздмухувалась братовбивча громадська війна, втягувався в її кривавий вир усе ширший прошарок людей. За офіційними (вочевидь значно применшеними) даними понад 200тис. жителів західних областей було депортовано. Національний склад населення західноукраїнських земель змінювався також в результаті радянської кадрової політики. Вчителів із східних областей України до сіл західної місцевості було направлено майже 44тис. чоловік.

Автор книги "Україна в руїні" наводив дані, взяті з польських офіційних джерел на теренах Західної Галичини Польща перебрала 1062000 населення українського роду. З них 700000 вивезено до УРСР, 362000 залишилось у Польщі, 24000 українців пише автор виїхали на Україну добровільно, решта вивезені примусово. Проте ряд джерел наводить інші дані, згідно їх даними з Польщі на Україну прибуло 482000, а ще інші джерела понад 362000. чол. За різними даними сьогодні в Польщі живе від 300-600 тис. українців і осіб українського походження. Наступний етап переселення був зв'язаний з колективізацією. Він вже таїв у собі жорстокіші заходи як політичного так і економічного характеру, переселення проходило примусово, що не могло не викликати опору селянства. У доповіді ДПУ СРСР по переселенню куркульства відзначалося, що на основі директиви уряду і наказу від 2 лютого 1930 року була намічена чисельність груп для переселення в різні райони країни. Вказувалося також, що визначені для прийняття переселенців регіони не були до цього підготовлені. Тому 4 лютого кількість куркулів і членів їх сімей, намічених до переселення, було скорочено.

З Української РСР до Північного краю було вислано 19 658 чоловік, на Урал - 32 127, до Західного Сибіру - 6 556, Східного Сибіру - 6 056, Якутії - 97, Далекосхідного краю - 323 чоловіки.

Таким чином, політичне та соціальне становище населення України в післявоєнний період відзначалось політичними репресіями з боку влади проти підозрюваних у антирадянській діяльності. Культ особи Й. Сталіна досяг апогею. Зростання матеріального добробуту населення відбувалось повільно. Причиною цього були наслідки війни, а також відставання в розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості, тобто тих галузей економіки, які працювали передусім на забезпечення внутрішнього споживання. «Холодна війна» і збільшення витрат на оборону також гальмували зростання матеріального добробуту населення.